

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος, Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Χαλκίδας

1. Η παγκόσμια οικονομία και τα χαρακτηριστικά της

Είναι γνωστό ότι η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνικής ζωής. Ειδικότερα, η σημερινή συγκρότηση, σε αντίθεση με προγενέστερες, στηρίζεται στην παραγωγή προϊόντων που δεν προορίζονται για αυτοκατανάλωση αλλά για ανταλλαγή. Στη βάση αυτή η αγορά αναδεικνύεται σε συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα σε όλους εκείνους που παράγουν και καταναλώνουν τα εμπορεύματα αυτά. Συνεπώς η ανταλλαγή, ως διαδικασία, αποτελεί το συνεκτικό κρίκο του καταμερισμού της εργασίας έτσι όπως αυτός διαμορφώνεται στις διάφορες φάσεις εξέλιξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ιδιαίτερα στη σημερινή φάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος που ο καταμερισμός της εργασίας αποκτάει όλο και περισσότερο παγκόσμια διάσταση, ο τρόπος ένταξης μιας μερικότερης οικονομικής ενότητας σε αυτόν, όπως και η θέση που κατέχει στις διεθνείς ανταλλαγές αναγορεύονται σε καθοριστικό παράγοντα για την ανέλιξη της. Έτσι, η τάση παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, η οποία άρχισε να εκδηλώνεται από τα τέλη του 15ου αιώνα, με το σχηματισμό των πρώτων εθνικών κρατών και τη βαθμιαία συγκρότηση της παγκόσμιας αγοράς, και ενισχύθηκε καθοριστικά με την εδραίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα, συνιστά από τη δεκαετία του '80, με τη διαμόρφωση βαθμιαία, αυτή τη φορά, ενός παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού παραγωγικού συστήματος, το κυρίαρχο φαινόμενο της εποχής μας¹. Στην κεφαλαιοκρατική αυτή αναδιάρθρωση των

1. Για το ζήτημα του σχηματισμού της παγκόσμιας αγοράς και της διεθνοποίησης και παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, βλ. κυρίως: Karl Polanyi, *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, Εκδόσεις Gallimard, Παρίσι, 1983. Immanuel Wallerstein, *Le système du monde du Xve siècle à nos jours*, Εκδόσεις Flammarion, Παρίσι, 1980 και 1984 και του ίδιου, *Ιστορικός καπιταλισμός*, Μετάφρ. Μέττα Τσικριά, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1987. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, Παρίσι, 1979 και του ίδιου, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, Μετάφρ. Ρίκα Μπενβενιστε, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992. Paul Mantoux, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Πρόλογος T.S. Ashton, Εκδόσεις Genin, Παρίσι, 1973. Maurice Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, Εκδόσεις Francois Maspero, Παρίσι, 1971. Pierre Vilari, *Or et monnaie dans l'histoire*, Εκδόσεις Flammarion, Παρίσι, 1974. Paul Baran, *Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης*, Μετάφρ. Αγγελική Γαβριηλίδου, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1977. Christian Palloix, *L'économie mondiale capitaliste*, Εκδόσεις Francois Maspero, Παρίσι, 1971 και του ίδιου, *L'internationalisation du capital*, Εκδόσεις Francois Maspero, Παρίσι, 1975. Samir Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, 2η έκδοση, Εκδόσεις Anthropolis, Παρίσι, 1971 και του ίδιου, *Le développement inégal*, Les éditions de Minuit, Παρίσι, 1973. Arghiri Emmanuel, *L'échange inégal*, Πρόλογος και θεωρητικές παρατηρήσεις Charles Bettelheim, Εκδόσεις Francois Maspero, Παρίσι, 1978. Michel Beaud, *Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours*, Εκδόσεις Seuil, Παρίσι, 1981. Suzanne de Brunhoff, *L'heure du marché. Critique du libéralisme*, Εκδόσεις P.U.F., Παρίσι, 1986. Robert Fossaert, *Le monde au 21e siècle. Une théorie des systèmes mondiaux*, Εκδόσεις Fayard, Παρίσι, 1991. Robert Reich, *L'économie mondialisée*, Εκδόσεις Dunod, Παρίσι, 1993. François Chesnais, *La mondialisation du capital*, Εκδόσεις Syros, Παρίσι, 1994. Gérard Lafay και Jean - Marc Siroën, *Maîtriser le Libre - échange*, Εκδόσεις Economica,

κύριο ρόλο τον διαδραματίζει η πολυεθνική και, όλο και περισσότερο, η υπερεθνική επιχείρηση καθώς επίσης, όσο και αν φαίνεται από πρώτη άποψη παράξενο, το ίδιο το εθνικό κράτος, που αυτοπεριοριζόμενο δημιουργεί τους όρους υπέρβασης και διάχυσής του σε ευρύτερα θεσμικά μορφώματα.

Στα πλαίσια της εξέλιξης αυτής, που προσδιορίζεται κυρίως από τη δυναμική και τις αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, έχουμε κατά περιόδους μετατόπιση στη συγκέντρωση και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα να μετακινείται διαχρονικά το κέντρο βάρους της ανάπτυξης. Η ανισόμερη και μετατοπιζόμενη αυτή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν οδηγεί μόνο στο φαινόμενο της ακμής και παρακμής των εκάστοτε κυρίαρχων κεφαλαιοκρατικά δυνάμεων αλλά μακροπρόθεσμα οδηγεί και σε μια πολυκεντρικότητα της ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, οι μεταβολές αυτές στην οικονομική και πολιτική δύναμη με τις μετατοπίσεις, ή και τη διάσπαση, που προκαλούν στα κυρίαρχα κεφαλαιοκρατικά κέντρα έχουν ως αποτέλεσμα τη διάχυση της ανάπτυξης, γεγονός που οδηγεί σε ευρύτερες ανακατατάξεις και διαφοροποιήσεις στους κόλπους της παγκόσμιας οικονομίας.

Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνεται ότι ο παράγοντας από τον οποίο εξαρτάται ο τρόπος ένταξης κάθε μερικότερης οικονομικής ενότητας στην παγκόσμια οικονομία είναι ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας, έτσι, όπως αυτός διαμορφώνεται, αφ' ενός στη βάση της τάσης συγκρότησης ενός ενιαίου παγκόσμιου παραγωγικού συστήματος, αφ' ετέρου με βάση τα ιδιαίτερα παραγωγικά χαρακτηριστικά που έχουν οι μερικότερες αυτές οικονομικές ενότητες. Παράγοντες και χαρακτηριστικά που έχουν ως υπόβαθρό τους τις βαθύτερες αλλαγές που σημειώνονται τόσο στο επίπεδο της τεχνολογίας και των σχέσεων παραγωγής όσο και στο επίπεδο των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικοπολιτικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων των ενοτήτων αυτών.

Ειδικότερα δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η συγκρότηση των συγκεκριμένων εθνικών ή τοπικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών είναι προϊόν μιας σύνθετης οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής διαδικασίας, ιστορικού

Παρίσι, 1994. Jacques Adda, *La mondialisation de l'économie*, Εκδόσεις La Découverte, Παρίσι, 1996. Gérard Lafay, *Comprendre la mondialisation*, Παρίσι, 1996. Gerard Destanne de Bernis, *Relations économiques internationales*, 5η έκδοση, Εκδόσεις Dalloz, Παρίσι, 1987. Robert Gilpin, *Η πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων*, Μετάφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Επιμ. Διονύσης Γράβαρης και Κάτια Φωτεινούπουλου, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1995. Τάσος Γιαννίτσας (επιμ.), *Βορράς - Νότος και Διεθνής οικονομική τάξη*, Τόμ. Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986. Samir Amin, Maurice Godelier, René Passet, κ.ά., *Le monde est-il un marché?*, Actuel Marx No 9, Εκδόσεις P.U.F. Παρίσι 1991. Samir Amin, Michel Beaud, Rossana Rossanda, Kostas Vergopoulos κ.ά., *Le nouveau système du monde*, Actuel Marx confrontation, Εκδόσεις P.U.F. Παρίσι 1994. Francois Hinder, Michael Löwy, Pierre Salama κ.ά., *L'imperialisme aujourd'hui*, Actuel Marx No 18, Εκδόσεις P.U.F., Παρίσι 1995. Marc Humbert, Gérard Lafay, Charles-Albert Michalet, Jean Louis Mucchielli κ.ά., *Investissement international et dynamique de l'économie mondiale*, Εκδόσεις Economica, Παρίσι, 1990. Guy Lemarchand, Michel Morineau, Pierre Vilar, κ.ά., *Nations, nationalismes, transitions (XVIe-XXe siècles)*, Εκδόσεις Terrains/Editions Sociales, Παρίσι, 1993. Rosa Luxemburg, *L'accumulation du capital*, Εκδόσεις Francois Maspero, Παρίσι, 1969. N. Boukharine, *L'économie mondiale et l'imperialisme*, Εκδόσεις Anthropos, Παρίσι, 1969. Β. Ι. Λένιν, *Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1964. Rudolf Hilferding, *Le Capital Financier*, Les éditions de Minuit, Παρίσι, 1970. Max Weber, *Histoire économique*, Εκδόσεις Gallimard, Παρίσι, 1991. Karl Marx, *Η αβελιότητα της φιλοσοφίας*, 4η έκδοση, Μετάφρ. Δεληγιάννη - Αναστασιάδη, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ.χ. και του ίδιου, *Το Κεφάλαιο*, Μετάφρ. Παναγιώτη Μαυρομάτη, Τόμ. Ι και ΙΙ, Έκδοση Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1954 και 1956, Τόμ. ΙΙΙ, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

χαρακτήρα, η οποία, σε τελευταία ανάλυση, προσδιορίζεται από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και ιδιαίτερα από το χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής που διαμορφώνονται στους κόλπους των σχηματισμών αυτών. Οι παράγοντες αυτοί, με τη σειρά τους, καθορίζουν και τον τρόπο σύνδεσης των σχηματισμών αυτών με το διεθνή καταμερισμό της εργασίας και τη θέση τους στους κόλπους και τις λειτουργίες της παγκόσμιας οικονομίας.

Στις σημερινές, όμως, συνθήκες, έτσι όπως αυτές άρχισαν να διαμορφώνονται από τη δεκαετία, κυρίως, του '80, με την εκδήλωση της τάσης συγκρότησης ενός ενιαίου παγκόσμιου παραγωγικού συστήματος, οι δυνατότητες εξέλιξης και ανάπτυξης ενός εθνικού ή τοπικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού καθώς και του τρόπου παραγωγής που κυριαρχεί στα πλαίσιά του, εξαρτάται σε καθοριστικό πλέον βαθμό από τη δυναμική και τις εξελίξεις που σημειώνονται στην παγκοσμιοποιούμενη οικονομία και ειδικότερα από τον τρόπο ένταξης κάθε συγκεκριμένης εθνικής ή τοπικής οικονομίας στον διαμορφούμενο, στη βάση των πρόσφατων ανακατατάξεων και εξελίξεων, νέο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας.

Ιδιαίτερα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η παγκόσμια οικονομία δεν αποτελεί ένα απλό άθροισμα επιμέρους οικονομικών ενοτήτων που συναλλάσσονται μεταξύ τους, αλλά *μετεξελίσσεται, όλο και περισσότερο, σε ένα ενιαίο σύστημα παραγωγικών σχέσεων και θεσμών με τη δική τους λειτουργία και δυναμική*. Για το λόγο αυτό, πλέον, η λειτουργία, η ανάπτυξη και ο μετασχηματισμός μιας μερικότερης οικονομικής ενότητας (τοπικής, εθνικής, περιφερειακής) εξαρτάται άμεσα από το πώς εξελίσσεται η παγκόσμια οικονομία καθώς και από τον τρόπο ένταξής της σε αυτήν. Τρόπος ένταξης που καθορίζει με τη σειρά του τη θέση της στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας και, κατά προέκταση, τη θέση της στις δομές, τις λειτουργίες και τους θεσμούς της παγκοσμιοποιούμενης οικονομίας. Έτσι, η παγκόσμια οικονομία, ανάλογα με το οικονομικό βάρος των μερικότερων συνόλων που την απαρτίζουν και τον τρόπο σύνδεσης και ένταξής τους σ' αυτήν, *δομείται και λειτουργεί ιεραρχικά*, διαμορφώνοντας εξαρτήσεις και καταναγκασμούς σε βάρος των πιο αδύνατων τμημάτων της, γεγονός που συνεπάγεται μεγάλες ανισότητες σε βάρος των τμημάτων αυτών².

Διευκρινίζεται, τέλος, ότι η παγκόσμια οικονομία, λόγω και της ιεραρχικής της δομής, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα μερικότερα σύνολα που την απαρτίζουν, είναι πολυεπίπεδη και ανομοιογενής, παρά τις ομοιογενοποιητικές τάσεις που διαμορφώνονται τα τελευταία χρόνια στους κόλπους της με τη γενίκευση των εμπορευματικών και χρηματιστικών σχέσεων. Συνεπώς, η παγκοσμιοποιούμενη οικονομία

2. Σχετικά με τις ανισότητες αυτές ο Paul Bairoch, *Le Tiers - Monde dans l'impasse*, 3η έκδοση, Εκδόσεις Gallimard, Παρίσι, 1992, γράφει, στη σ. 13 ότι 'μέχρι τα τέλη του XVII αιώνα οι διαφορές που υπήρχαν στο επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ανάμεσα στις διάφορες χώρες δεν ήταν πολύ σημαντικές. Το επίπεδο των σημερινών ανεπτυγμένων χωρών ήταν τότε παραπλήσιο ή, ακόμη, σε ορισμένες περιπτώσεις και σε ορισμένους τομείς, κατώτερο από το επίπεδο πολλών χωρών, οι οποίες αποτελούν σήμερα μέρος του Τρίτου Κόσμου', ενώ, στη σ. 20, 'γύρω στο 1990, η διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα του Τρίτου Κόσμου και των ανεπτυγμένων χωρών ήταν της τάξης του 1 προς 8, έναντι του 1 προς 5 που ήταν γύρω στο 1950. Η διαφορά δε, το 1990, ανάμεσα στις πιο φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου και τις πιο πλούσιες ανεπτυγμένες χώρες ήταν 1 προς 36'.

συνιστά μία σύνθετη δομή στα πλαίσια της οποίας δεσπόζει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, οι θεσμοί του και οι αντιφάσεις του.

2. Η διαμόρφωση και η δυναμική της παγκόσμιας οικονομίας

Η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας και πιο συγκεκριμένα ενός ενιαίου διεθνούς συστήματος κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής πραγματοποιείται τόσο με τρόπο *εκτατικό* όσο και *εντατικό*³.

Στην πρώτη περίπτωση η παγκόσμια οικονομία διευρύνεται γεωγραφικά περιλαμβάνοντας περιοχές που βρίσκονται έξω από τη λειτουργία της αγοράς και των διεθνών ανταλλαγών. Σε αυτήν την περίπτωση ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής με εφελτήριο, κυρίως, τις ανεπτυγμένες χώρες διεισδύει σε κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς στους οποίους κυριαρχούν είτε προκεφαλαιοκρατικοί τρόποι παραγωγής είτε κεφαλαιοκρατικοί τρόποι παραγωγής που βρίσκονται σε χαμηλότερο στάδιο εξέλιξης.

Στη δεύτερη περίπτωση, που έχει χαρακτήρα εντατικής ανάπτυξης, η παγκόσμια οικονομία αναπτύσσεται σε βάθος. Στην περίπτωση αυτή ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, δρώντας ανταγωνιστικά ως προς τους υπάρχοντες προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής, σε μια πρώτη φάση, τους ενσωματώνει στη λειτουργία και τη λογική του και, σε μια δεύτερη, τους υποκαθιστά ασκώντας πλήρως την κυριαρχία του.

Ιστορικά η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας πραγματοποιείται κάτω από τη δράση ταυτόχρονα και των δύο αυτών τρόπων.

Στα πρώτα στάδια συγκρότησής της η παγκόσμια οικονομία αναπτυσσόταν, κυρίως, με εκτατικό τρόπο. Πρόκειται για μια περίοδο που άρχισε, περί τα τέλη του 15ου αιώνα, με τις ανακαλύψεις των νέων χωρών και κορυφώθηκε με το αποικιοκρατικό σύστημα εκμετάλλευσης. Ανακαλύψεις και αποικιοκρατικό σύστημα που συνέβαλαν αποφασιστικά στην ενίσχυση και ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στα πρώτα στάδια διαμόρφωσής του στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης. Σχετικά με το ζήτημα αυτό ο Marx επισημαίνει ότι: "Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε σαν φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. 'Οι εταιρείες-μονοπώλια' (Λούθηρος) ήταν ισχυροί μοχλοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης στη μανουφακτούρα, που αναπτυσσόταν γρήγορα, ενώ η μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που ληστευόταν έξω από την Ευρώπη άμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρεπόταν εδώ σε κεφάλαιο". Έτσι, "στην καθαυτό περίοδο της μανουφακτούρας η υπεροχή στο εμπόριο είναι εκείνο που εξασφαλίζει τη βιομηχανική κυριαρχία. Από εδώ προέρχεται ο πρωταρχικός ρόλος που έπαιζε τότε το αποικιακό σύστημα"⁴.

3. Βλ. επίσης Ν. Boukharine, *L' économie mondiale...*, ό.π. (σημ. 1) σ. 20.

4. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμ. Ι, ό.π., σ. 778.

Με την εδραίωση αργότερα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στις χώρες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, χάρη στη βιομηχανική επανάσταση και την επικράτηση της βιομηχανίας στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα⁵, οι χώρες αυτές επεξέτειναν την υπεροχή τους και στον εμπορικό τομέα.

Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν η ταχύτατη διεύρυνση, από τις αρχές του 20ού αιώνα, της παγκόσμιας αγοράς και οικονομίας που ενισχύθηκε από μία σημαντική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων⁶ και από το πέρασμα, των εξελιγμένων κεφαλαιοκρατικά χωρών, από τη φάση του ελεύθερου ανταγωνισμού στη φάση του μονοπωλιακού ανταγωνισμού.

Οι τεράστιες πρόοδοι της επιστήμης και της τεχνολογίας που σημειώθηκαν στον κόσμο μεταπολεμικά, και ιδιαίτερα μετά το 1970, με την είσοδο στην εποχή της σύγχρονης τεχνολογικής και επιστημονικής επανάστασης⁷, που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη συνεχή πρόοδο της πληροφορικής και της βιοτεχνολογίας, καθώς και οι αλλαγές που η επανάσταση αυτή επιφέρει, αφ' ενός τόσο στον καταμερισμό της εργασίας και τις ειδικότητες όσο και στους χρόνους και τις διαδικασίες παραγωγής, και, αφ' ετέρου στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής και τους θεσμούς, οδήγησαν τα τελευταία χρόνια σε μια δίχως προηγούμενο εντατικοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας. Το γεγονός αυτό, άλλωστε, αποτελεί το διακριτικό χαρακτηριστικό στοιχείο του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, σε διεθνή κλίμακα, σήμερα.

Οι τάσεις υπέρβασης του κρατικού-εθνικού μορφώματος και η δημιουργία ευρύτερων διακρατικών συνόλων, ή, ακόμη, και υπερκρατικών οργάνων, τόσο στο επίπεδο των οικονομικών σχέσεων όσο και των πολιτικών θεσμών, πιστοποιούν τη βαθμιαία ενίσχυση του παγκόσμιου στοιχείου σε σχέση με το εθνικό. Τάση που αποδεικνύεται και από τα σοβαρά προβλήματα προσαρμογής που αντιμετωπίζει το κρατικοεθνικό μόρφωμα στην προσπάθειά του να ανταποκριθεί στις διεθνείς εξελίξεις και μετασχηματισμούς.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να υπενθυμίσουμε, αντίθετα απ' ό,τι υποστηρίζεται από τη νεοφιλελεύθερη σκέψη, τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι κρατικές δομές και λειτουργίες στη συγκρότηση και ανάπτυξη των εθνικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Συνεπώς, ορθά υποστηρίζεται από τον Immanuel Wallerstein ότι: "Η δομή του ιστορικού καπιταλισμού ήταν τέτοια ώστε οι πιο αποτελεσματικοί μοχλοί πολιτικής διευθέτησης να είναι οι κρατικές δομές, που η ιδιόμορφη συγκρότησή τους ήταν αυτή καθεαυτή ένα από τα βασικά θεσμικά επιτεύγματα του ιστορικού καπιταλισμού (...). Δεν είναι τυχαίο ότι ο έλεγχος της κρατικής εξουσίας, η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας αν ήταν απαραίτητο, ήταν ο κύριος στρατηγικός στόχος όλων

5. Βλ. P. Mantoux, *ό.π.* (σημ. 1), καθώς και: Phyllis Deane, *Η βιομηχανική επανάσταση εις την Μεγάλην Βρεταννία*, Πρόλ.-Μετάφρ. Αντωνίου Δαμαλά, Εκδόσεις Παπαύση, Αθήνα, χ.χ., Roland Marx, *La révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850*, Εκδόσεις Armand Colin, Παρίσι, 1970. Jean-Pierre Rioux, *La révolution industrielle (1780-1880)*, Εκδόσεις Seuil, Παρίσι, 1971.

6. Από τις αρχές ακόμη του αιώνα μας ο N. Boukharine, *ό.π.* (σημ. 1) σ. 21, παρατηρούσε ότι: "Σε καμία στιγμή, η συνένωση της επιστήμης και της βιομηχανίας δε γνώρισε μεγαλύτερο θρίαμβο απ' ό,τι σήμερα. Η ορθολογικοποίηση της παραγωγής επήρε τη μορφή της στενής συνεργασίας ανάμεσα στις θεωρητικές επιστήμες και τις πρακτικές εφαρμογές".

7. Σχετικά βλ. επίσης Jean Lojkin, "De la révolution industrielle à la révolution informationnelle" στο *La crise du travail, Actuel Marx confrontation*, Εκδόσεις P.U.F., Παρίσι, 1995, σσ. 35-48.

των πρωταγωνιστών της πολιτικής σκηνής, σε όλη την ιστορική εμπειρία του σύγχρονου καπιταλισμού. Ο ρόλος της κρατικής εξουσίας για τις οικονομικές διαδικασίες είναι αποφασιστικής σημασίας και, ακόμη και αν οριστεί πολύ περιορισμένα, αποκτά εντυπωσιακές διαστάσεις από τη στιγμή που θα εξετάσει κανείς από κοντά πώς έχει λειτουργήσει το σύστημα στην πραγματικότητα⁸.

Από όσα προηγήθηκαν διαπιστώνεται ότι διανύουμε μία νέα ιστορική περίοδο που χαρακτηρίζεται από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας στη βάση της συγκρότησης ενός ενιαίου κεφαλαιοκρατικού παραγωγικού συστήματος και τη μετάβαση από την κυριαρχία του κράτους-έθνους στη διαμόρφωση διακρατικών και υπερεθνικών μορφωμάτων τα οποία αποκρυσταλλώνονται, όλο και περισσότερο, στο θεσμικό επίπεδο. Σχετικά πρέπει να τονιστεί ότι στη διαδικασία αυτή, η οποία ως επίκεντρό της έχει την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και κύριο φορέα πραγμάτωσής της την πολυεθνική και υπερεθνική επιχείρηση, σημαντικό, και από πολλές απόψεις καθοριστικό, ρόλο, διαδραματίζει, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, το ίδιο το κράτος, που με την πολιτική και την πρακτική του την ενισχύει, διευκολύνοντας τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα και δημιουργώντας, μακροπρόθεσμα, τους όρους διάχυσής του σε ευρύτερα θεσμικά μορφώματα. Η αυτοκαταλυτική αυτή τάση του εθνικού κράτους, όντας, ταυτόχρονα, αποτέλεσμα και αιτία της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, οδηγεί σε μεγαλύτερη όξυνση τις αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, καθώς και σε μεγαλύτερη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών που το σύστημα αυτό συνεπάγεται.

Στη βάση και το πλαίσιο αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι το εθνικό κράτος θα αδυνατεί, ή θα αποφεύγει, όλο και περισσότερο, να ελέγχει τη ροή των συντελεστών της παραγωγής και τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου στην επικράτειά του. Η κρίση του φορντιστικού συστήματος οργάνωσης της παραγωγής και η αναποτελεσματικότητα και εγκατάλειψη, από την κυρίαρχη τάξη, του κείνσιανού μοντέλου διαχείρισης της οικονομίας⁹ είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος σε παγκόσμια κλίμακα.

Ήδη οι δυνατότητες ελέγχου από τα κράτη-έθνη των μετακινήσεων του κεφαλαίου, και ιδιαίτερα του χρηματιστικού, είναι περιορισμένες και ως προς το τελευταίο σχεδόν ανύπαρκτες. Ο μόνος τομέας στον οποίο μπορεί ακόμη να επιβάλλονται κάποιοι σχετικά σοβαροί περιορισμοί είναι στη μετακίνηση του παράγοντα εργατική δύναμη. Περιορισμοί οι οποίοι δεν αποβλέπουν τόσο στη ρύθμιση οικονομικών

8. Βλ. Immanuel Wallerstein, *ό.π.* (σημ. 1), *Ιστορικός καπιταλισμός*, σσ. 52-53, όπου επίσης επισημαίνει, (σσ. 56 και 59), ότι 'τα κράτη έλεγχαν τις παραγωγικές σχέσεις' και ότι 'οι κυβερνήσεις έκαναν τις αναδιανομές τους στους πλούσιους εφαρμόζοντας την αρχή της ατομικοποίησης του κέρδους και της κοινωνικοποίησης του κινδύνου'.

9. Επίσης βλ. J. Adda, *ό.π.* (σημ. 1), Τόμ. 2, σσ. 3-4, όπου αναφέρει ότι μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο αναδόθηκε ένας νέος τρόπος κοινωνικής οργάνωσης, ο οποίος αποτελούσε σύνθεση των κοινωνικών κατακτήσεων που έγιναν στη διάρκεια του μεσοπολέμου και των ριζοσπαστικών καινοτομιών που είχαν πραγματοποιηθεί στις Η.Π.Α. Ο συνδυασμός αυτός, ο οποίος αποκλήθηκε φορντισμός, προκάλεσε μια δυναμική συσσώρευση που μετεξελίχθηκε σε εντατική και στηριζόταν περισσότερο στη μεγέθυνση των εσωτερικών αγορών και στην κρατική ρύθμιση των κοινωνικών ανταγωνισμών με άξονα τις συμβιβαστικές και συναινετικές πολιτικές που εγγυόταν το κράτος πρόνοιας στη βάση της κείνσιανής διεύθετης της οικονομίας. Σχετικά με τη φύση του κείνσιανού κράτους βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, 'Δημόσιος χώρος και κοινωνικοπολιτικές αξίες' στο *Όρια και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού*, Έκδοση Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1996, σσ. 29-31 και 34.

αναγκών όσο στη ρύθμιση κοινωνικοπολιτικών καταστάσεων, που θα μπορούσαν να απειλήσουν τη συνοχή των κυρίαρχων ανεπτυγμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Ωστόσο, η απειλή αυτή κάθε άλλο παρά είναι εύκολο να αντιμετωπίζεται στη βάση πολιτικών, που εδράζονται στους περιορισμούς και τον έλεγχο των μεταναστευτικών ρευμάτων. Ρεύματα τα οποία με την πάροδο του χρόνου θα ενισχύονται συνεχώς εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούνται, κυρίως από την ιδιοποίηση πλεονάσματος από τις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες σε βάρος των λιγότερο ανεπτυγμένων και τις συνέπειες που η ιδιοποίηση αυτή έχει ως προς τη δημιουργία διαφορετικών επιπέδων ανάπτυξης, άρα και ως προς τους ρυθμούς δημογραφικής εξέλιξης¹⁰. Κατάσταση η οποία, αν συνεχιστεί, θα οδηγήσει ασφαλώς σε μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα με άμεσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση του παγκόσμιου γεωπολιτικού και κοινωνικού χάρτη.

3. Οι κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της συγκρότησης υπερεθνικών συσσωματώσεων

Η εποχή μας με τους ταχύτατους τεχνολογικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, θεσμικούς και πολιτιστικούς μετασχηματισμούς που τη διακρίνουν, χαρακτηρίζεται, κυρίως, από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και την, σε μεγάλη κλίμακα, παραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών. Ειδικότερα πρέπει να επισημανθεί ότι η παγκοσμιοποίηση αυτή πραγματοποιείται κάτω από τη διευρυνόμενη, σε πλάτος και σε βάθος, κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με αποτέλεσμα οι σύμφυτες με τον τρόπο αυτό παραγωγής αντιφάσεις να επεκτείνονται στο σύνολο της υδρογείου. Έτσι, οι οικονομικές και κοινωνικές περιθωριοποιήσεις και αποκλεισμοί, που προκαλούνται από το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης, αποκτούν πια παγκόσμια διάσταση και υπόσταση.

Γίνεται φανερό, πλέον, ότι τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν οι επιμέρους οικονομίες και κοινωνίες δεν είναι δυνατόν να προσεγγίζονται ουσιαστικά παρά μόνον εάν αντιμετωπίζονται σε άμεση σύνδεση με τις τάσεις και εξελίξεις που διαμορφώνονται στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Ήδη, αποσαφηνίζεται αρκετά καθαρά ότι στην εποχή μας, με βάση κυρίως τη σύγχρονη τεχνολογία, τις εργασιακές εξειδικεύσεις και τους ιστορικούς και γεωφυσικούς όρους και δυνατότητες κάθε περιοχής, διαμορφώνεται ένας νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας, που προκαλεί ραγδαίες ανακατατάξεις. Οι ανακατατάξεις αυτές γεννούν έντονους ανταγωνισμούς και αντιθέσεις ανάμεσα στις επιμέρους οντιστώσεις τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις όσο και στο εσωτερικό τους. Έτσι, σχηματοποιώντας κάπως, πρέπει να τονίσουμε ότι σε παγκόσμιο επίπεδο δεν υπάρχει μόνον η αντίθεση Βορρά-Νότου, δηλαδή πλούσιων και φτωχών χωρών, αλλά το φαινόμενο Βορράς-Νότος υπάρχει, με όλο και πιο έντονη μορφή, και

10. Περισσότερα βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, "Ανάπτυξη και περιβάλλον", περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthly Review)*, Τεύχ. 57 (Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1992), σσ. 46-52.

στο ίδιο το εσωτερικό τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των λιγότερο ανεπτυγμένων οικονομικά χωρών και περιοχών¹¹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σημερινό κόσμο η ανεργία, η φτώχεια, η περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός συνιστούν πια μόνιμο και διευρυνόμενο φαινόμενο που χαρακτηρίζει έντονα και τις ανεπτυγμένες οικονομικά περιοχές που κόσμου. Θα αποτελούσε δε λάθος το φαινόμενο αυτό να περιορίζεται στους κύκλους των μεταναστών, αφού οι συνέπειές του αφορούν όλο και ευρύτερα τμήματα των εργαζομένων, όπως και άλλων στρωμάτων που πλήττονται από την παγκόσμια κεφαλαιοκρατική αναδιорγάνωση¹².

Η φύση και η δυναμική του νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας δεν έχει μόνο σοβαρές επιπτώσεις στις εργαζόμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα αλλά επιφέρει συγχρόνως σοβαρές ανακατατάξεις και στην κατανομή του πλούτου και την κοινωνικοπολιτική δύναμη σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο.

Με την κατάρρευση της Ε.Σ.Σ.Δ. και τον τερματισμό του ψυχρού πολέμου ο χαρακτηριζόμενος από τη διπολικότητα -με μικρές εξαιρέσεις που ανήκαν στο χώρο των αδόμευτων χωρών- κόσμος, από την άποψη της εμπορικής και οικονομικής δύναμης, άρχισε να μετατρέπεται σε τριπολικό με πλήρη επικράτηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και διανομής του πλούτου¹³. Ήδη, συγκροτούνται, με σχετικά γρήγορους ρυθμούς, τρεις πόλοι: Ο ευρωπαϊκός, ο αμερικανικός και ο

11. Σχετικά βλ. και Jean Chesneaux, "Οι δέκα όψεις της παγκοσμιοποίησης" στο *Οικονομία: Η εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Ελληνική έκδοση του *Manière de voir* της *Monde diplomatique*, Τεύχ. 3 (Φεβρουάριος 1994), όπου, (σ. 13), γράφει: "Η παγκοσμιοποίηση δε μείωσε, αλλά αντιθέτως μεγάλωσε το χάσμα ανάμεσα στο Βορρά και στο Νότο. Ωστόσο, η πανταχού παρουσία του συστήματος οδήγησε σε ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων διαπλοκών μεταξύ ενός Βορρά και ενός Νότου, οι οποίοι καλύπτουν πλέον όλη την επιφάνεια του πλανήτη. Οι ανεπτυγμένες κοινωνίες έχουν κι αυτές ένα Νότο στο εσωτερικό τους, τους μετανάστες, ενώ οι λεγόμενες αναπτυσσόμενες χώρες δέχονται το δικό τους Βορρά από το εξωτερικό (τους τοπικούς κερδοσκόπους που επωφελούνται από την παγκοσμιοποίηση). Η διπολική παγκόσμια κοινωνία δε διαγράφεται πλέον στο γεωπολιτικό πεδίο τόσο έντονα διαφοροποιημένη σε "κέντρο" και "περιφέρεια", όπως στα χρόνια του Φραντς Φανόν".

12. Σύμφωνα με έρευνα του Centre d'étude des revenus et des coûts (CERC), που δημοσιεύθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 1994, διαπιστώνεται ότι το μισό του ενεργού γαλλικού πληθυσμού είναι εκτεθειμένο στον κίνδυνο του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού και ότι πλέον "η φτώχεια δε συνιστά μία σταθερή και ομοιογενή κατάσταση". Σχετικά βλ. Valérie Devillechabrole, "Prés de la moitié de la population active française serait en situation de 'fragilité économique et sociale'", εφ. *Le Monde*, 25 Φεβρουαρίου 1994.

13. Για το ζήτημα αυτό οι Paul Sweezy και Harry Magdoff, "Πού βαδίζουμε;", περ. *Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthly Review)*, Τεύχ. 57 (Νοέμβρης-Δεκέμβριος 1992), γράφουν, (σσ. 1-2), ότι τα γεγονότα του τέλους της δεκαετίας του '80 "ανέδειξαν μια σχετικά νέα αλλά αδιαμφισβήτητη προοπτική: Το εγγύς μέλλον ανήκει στον καπιταλισμό, παρά το ότι η επιβίωσή του πέρα και από τη δεύτερη χιλιετηρίδα μ.Χ. φάνταζε εξαιρετικά αβέβαιη κατά το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα. Οι δύο μεγάλες επαναστάσεις που τον σημάδεψαν, η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και η Κινεζική Επανάσταση του 1949, ουσιαστικά προκλήθηκαν από τους καταστρεπτικούς παγκόσμιους πολέμους που είχαν προηγηθεί, κατορθώνοντας να αποσπάσουν από το καπιταλιστικό σύστημα το ένα τρίτο περίπου του πληθυσμού και της επιφάνειας της Γης. Οι ηγέτες των επαναστάσεων αυτών είχαν κάθε πρόθεση να χτίσουν ένα καινούριο κοινωνικό σύστημα στα ίχνη του συστήματος εκείνου που ο Μαρξ οκιογράφησε -χωρίς όμως ποτέ να το επεξεργαστεί- τον 19ο αιώνα. Για λόγους που δεν μπορούμε να αναφέρουμε αναλυτικά στην επισκόπησης μας, οι προθέσεις αυτές δεν υλοποιήθηκαν: η σοσιαλιστική κοινωνία που οραματιζόταν ο Μαρξ ήταν μια δημοκρατία των εργατών, κάτι που καμιά από τις μετεπανάστατικές κοινωνίες του 20ού αιώνα δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει παρά τους όποιους ισχυρισμούς για το αντίθετο. Είναι ωστόσο ανατρίητο πως οι μετεπανάστατικές αυτές κοινωνίες δεν ήταν καπιταλιστικές και πως προσέφεραν ένα εναλλακτικό μοντέλο ανάπτυξης, του οποίου πρέπει να αναγνωριστούν οι εντυπωσιακές κατακτήσεις και τα πλατιά αποδεκτά χαρακτηριστικά σε ότι αφορά τις εξαθλιωμένες εκμεταλλευόμενες μάζες των λαών που σήμερα αποκαλούνται γενικά ως Τρίτος Κόσμος".

ασιατικός¹⁴.

Ειδικότερα πρέπει να επισημανθεί ότι με τη σύσταση των τριών αυτών πόλων-περιοχών δεν έχουμε, όπως θα περίμενε ενδεχομένως κανείς, περιορισμό των οικονομικών σχέσεων και ανταλλαγών στο εσωτερικό της καθεμιάς από τις ενότητες αυτές. Αντίθετα, είναι φανερό ότι η τάση της οικονομικής και εμπορικής εξωστρέφειας επικρατεί σαφώς σε σχέση με την τάση της εσωστρέφειας την οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει, ενδεχομένως, η σύσταση των τριών αυτών ευρύτερων ενοτήτων. Δίχως να αποκλείεται στο μέλλον η επικράτηση απομονωτικών τάσεων, ιδιαίτερα σε περίπτωση που εξακολουθεί να επιδεινώνεται η οικονομική κατάσταση και να αυξάνουν η ανεργία, η φτώχεια και η εξαθλίωση όπως και η περιθωριοποίηση ολόκληρων περιοχών του κόσμου, η κυρίαρχη τάση η οποία θα επικρατήσει μακροπρόθεσμα, ανεξάρτητα από τυχόν παλινδρομήσεις, είναι η τάση της εξωστρέφειας λόγω της αυξανόμενης παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της κοινωνίας. Άλλωστε οι τρεις αυτοί πόλοι - περιοχές μέχρι τώρα λειτουργούν, με άξονα τις Η.Π.Α., τη Γερμανία και την Ιαπωνία αντίστοιχα, περισσότερο ως οικονομικές ζώνες ανοιχτές στην παγκόσμια αγορά και τον ανταγωνισμό και λιγότερο ως κλειστοί προστατευόμενοι χώροι.

Με βάση τις εξελίξεις αυτές θα πρέπει να επισημανθεί ότι η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας πραγματοποιείται και ενισχύεται στη φάση αυτή από τη δημιουργία, κατά γεωγραφικές περιοχές, ευρύτερων και σχετικά ομοιογενών χώρων μέσα στους οποίους εντάσσονται οι επιμέρους χώρες. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ανάλογες τάσεις παρουσιάζονται και στην αφρικανική ήπειρο η οποία είναι περιθωριοποιημένη περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή του κόσμου. Έτσι, πρόσφατα, οι χώρες της Νότιας Αφρικής, με το πρωτόκολλο που υπέγραψαν τον Αύγουστο του 1996 για τη δημιουργία μιας κοινής αγοράς (SADC), εισήλθαν και αυτές στις διαδικασίες της οικονομικής ολοκλήρωσης¹⁵. Όπως δε είναι γνωστό, ανάλογες συμφωνίες έχουν κλειστεί τα τελευταία χρόνια ανάμεσα και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (λ.χ. Mercosur).

Συνεπώς το κυρίαρχο στοιχείο του σημερινού κόσμου, που βρίσκεται από τις αρχές της δεκαετίας του '70 σε κρίση, είναι η τάση για οικονομική και θεσμική ολοκλήρωση. Στη βάση της τάσης αυτής, που γίνεται με την πάροδο του χρόνου ισχυρότερη, οι εθνικοί καπιταλισμοί εντάσσονται σε ευρύτερα οικονομικά και, συχνά, θεσμικά σύνολα, που συγκροτούνται σε διάφορες περιοχές του πλανήτη μας. Οι ευρύτερες αυτές οικονομικές, και πολλές φορές πολιτικές, συσσωματώσεις σχηματίζονται κυρίως λόγω της ισχυρής πίεσης που δημιουργεί στις διάφορες εθνικές καπιταλιστικές συνιστώσες η εντεινόμενη παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και ο αυξανόμενος διεθνής ανταγωνισμός.

Η τάση παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, που προκαλείται από τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται με βάση τις συνεχείς

14. Σχετικά βλ. το ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο του Eric Izraelewicz, 'L' économie mondiale sur trois pieds', εφ. *Le Monde*, 25 Νοεμβρίου 1993.

15. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Frédéric Chambon, 'L' Afrique australe sur la voie de l' intégration économique', εφ. *Le Monde*, 27 Αυγούστου 1996.

τεχνολογικές καινοτομίες¹⁶ και τις σημαντικές αλλαγές που σημειώνονται στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, οδηγεί τα εθνικά αστικά κράτη να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες συγκρότησης ευρύτερων οικονομικών και θεσμικών συνόλων με υπόβαθρο ορισμένα κοινά γεωγραφικά, ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά στοιχεία, που τους εξασφαλίζουν την απαιτούμενη *minimum* συνοχή ώστε να μπορούν οι μεγάλες κυρίως επιχειρήσεις¹⁷ να δρουν με αποτελεσματικό τρόπο στο παγκοσμιοποιούμενο περιβάλλον.

Οι τάσεις αυτές, που χαρακτηρίζουν την εποχή μας, της προσδίδουν τη διάσταση μιας νέας ιστορικής περιόδου με την έννοια ότι δημιουργούνται οι όροι -οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτιστικοί- για τη μετάβαση σε ένα ενιαίο παγκόσμιο παραγωγικό σύστημα, στα πλαίσια του οποίου θα συνυπάρχουν ανταγωνιστικά, σε μια πρώτη φάση, περισσότερες επιμέρους αλλά διευρυνόμενες σταδιακά παραγωγικές ενότητες. Στη βάση των εξελίξεων αυτών *διαμορφώνεται ένας νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας που έχει σοβαρές επιπτώσεις στον τρόπο αξιοποίησης της εργατικής δύναμης στα πλαίσια της σημειούμενης κεφαλαιοκρατικής αναδιοργάνωσης της παραγωγής*. Τα δημιουργούμενα δε από τις παγκόσμιες αυτές αναδιαρθρώσεις προβλήματα έχουν *οικουμενική διάσταση* και αφορούν τόσο τις ανεπτυγμένες όσο και τις καθυστερημένες χώρες. Για το λόγο αυτό, όπως και εξαιτίας του υφιστάμενου διεθνούς ανταγωνισμού, η αντιμετώπισή τους, με ουσιαστικό τρόπο, δεν είναι πλέον εφικτή σε τοπικά και εθνικά πλαίσια. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι τα προβλήματα της υποαπασχόλησης, της ανεργίας, της φτώχειας, της εξαθλίωσης, της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού παράγονται σε συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα και στις ανεπτυγμένες χώρες¹⁸, όπου τείνουν να προσλάβουν εκρηκτικές διαστάσεις.

16. O Celso Furtado, "Καπιταλισμός και οικονομία - κόσμος" στο F. Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, ό.π., (σημ. 1), σ. 159, παρατηρεί ότι: "Η εποχή μας σηματοδοτείται από το φαινόμενο της επιτάχυνσης της τεχνολογίας, επειδή εξαρτάται επίσης από το φαινόμενο της γοργής συσσώρευσης και της γενικευμένης αγοράς".

17. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη συνθετότητα της σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, τη δράση των πολυεθνικών εταιρειών και τη διάδοση της τεχνολογίας αξίζει να παρατεθεί η επισημάνση του François Chesnais, "Πολυεθνικές επιχειρήσεις και διεθνής διάδοση της τεχνολογίας" στο Τάσος Γιαννίσης (επιμ.), *Οικονομική θεωρία και τεχνολογία*, Μετάφρ. Νικήτορου Σταματάκη και Δημήτρη Ουζουνιδη, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1991, στην οποία, (σ. 316), υποστηρίζεται ότι "ενώ οι πολυεθνικές εταιρείες είναι προφανώς ενεργοί παράγοντες της διαδικασίας διεθνοποίησης και ακόμη αρχιτέκτονες κάποιων όψεων της διαδικασίας αυτής και πρέπει επομένως να αναλυθούν αυτοτελώς, παρ'όλα αυτά, ανταποκρίνονται σε ένα σύνολο παραγόντων επάνω στους οποίους δεν έχουν παρά ελάχιστες ή καμία δυνατότητα ελέγχου και που όλοι εκπηγάζουν από τους βασικούς μηχανισμούς που προσδιορίζουν τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ένας από τους μηχανισμούς αυτούς είναι η ανάπτυξη (κατά έναν αντιφατικό, ανταγωνιστικό και άνισο τρόπο) των δυνάμεων παραγωγής, μεταξύ των οποίων η επιστήμη και η τεχνολογία παίζουν έναν ολοένα ενισχυόμενο κεντρικό ρόλο".

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις Η.Π.Α. οι μισθοί των εργατών παραγωγής σε σχέση με το 1973 έχουν μειωθεί κατά 20%. Το κόστος για την υγεία έχει εκτιναχθεί στα ύψη, ενώ 37 εκατομμύρια Αμερικανών δεν έχουν καμία ασφάλιση υγείας. Ο επίσημος αριθμός των φτωχών ανέρχεται σε 36 εκατομμύρια και ο ανεπισήμος, πιθανότατα σε 60 εκατομμύρια. Ο Ο.Η.Ε., μάλιστα, υπολόγισε πως εάν οι Αφροαμερικανοί αποτελούσαν μία δική τους χώρα, ο ρυθμός ανάπτυξής τους θα βρισκόταν στην 31η θέση, δηλαδή στα επίπεδα ανάπτυξης του Τρίνιντατ. Αναφορικά θλ. Δημ. Κ. Παπαϊωάννου, "Αυξήσεις: νομοτέλεια ή αφορμή για ρήξη;", εφ. *Ελευθεροτυπία*, 23 Ιουλίου 1994. Σχετικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Η.Π.Α. σε αντίθεση με τις άλλες ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες, έρχονται πρώτες σε ό,τι αφορά τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Οι δημιουργούμενες, όμως, θέσεις απασχόλησης στην πλειονότητά τους είναι προσωρινές, κακοπληρωνόμενες και ανήκουν στον τριτογενή τομέα. Η πολιτική αυτή στον τομέα της απασχόλησης δεν μπόρεσε να διατηρηθεί παρά μόνο σε βάρος της πολιτικής αύξησης της παραγωγικότητας και χάρη στην κυρίαρχη θέση του δολαρίου στην παγκόσμια οικονομία. Θέση η οποία επιτρέπει να αντιμετωπίζεται η καθυστέρηση που σημειώνεται στο μέτωπο της παραγωγικότητας στις Η.Π.Α. Η πολιτική αυτή στον τομέα της απασχόλησης μεταφράζεται στο τεράστιο

4. Ο τρόπος παραγωγής μορφών κοινωνικής ανισότητας, περιθωριοποίησης και αποκλεισμού

Ας εξετάσουμε τώρα τον τρόπο παραγωγής των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, τα οποία, με τη μορφή κυρίως της μαζικής ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, μαστίζουν τις εργαζόμενες μάζες και τα κοινωνικά στρώματα που συνδέονται μ' αυτές, και τα οποία, στο μέτρο που προχωράει η παγκόσμια επέκταση και αναδιάρθρωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, αποκτούν όλο και μεγαλύτερη έκταση και βάθος¹⁹.

Ειδικότερα πρέπει να επισημανθεί ότι η ανεργία, και δη η μακροχρόνια, αποτελεί τον κυριότερο προσδιοριστικό παράγοντα που οδηγεί στο φαινόμενο της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού²⁰. Πιο συγκεκριμένα, με τη ρήξη που σημειώθηκε το 1973-1974, στη δυναμική συσσώρευσης του κεφαλαίου, με την εξάντληση του φορντιστικού συστήματος οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας²¹ καθώς και της κεύσισιανής διαχείρισης της οικονομίας και των κοινωνικών συγκρούσεων, και τη μετάβαση σε μία περίοδο αναδιοργάνωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμια

έλλειμμα των εξωτερικών συναλλαγών των Η.Π.Α., το οποίο χρηματοδοτείται με δανεισμό. Το σχήμα αυτό από τη φύση του, όπως επισημαίνει ο Jacques Freyssinet, *Le chômage*, Εκδόσεις La Découverte, Παρίσι, 1993, σσ. 87-88, δεν είναι γενικεύσιμο και φαίνεται δύσκολο να διατηρείται διαρκώς δίχως να προκληθεί οσοδήποτε σημαντική κρίση.

19. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και κυβερνήσεις σοσιαλιστικού προσανατολισμού όπως λ.χ. στη Γαλλία, την Ισπανία και την Ελλάδα εγκατέλειψαν ουσιαστικά τους στόχους αναδιανομής του εισοδήματος που αποτελεί βασική σταθερά της Αριστεράς. Η επιδείνωση της οικονομίας, η νεοφιλελεύθερη επίθεση κατά του κράτους πρόνοιας, η ενίσχυση του ατομισμού, η υπονομιευσή των συλλογικοτήτων κ.ά., αποτέλεσμα της επικράτησης νεοφιλελεύθερων - μονεταριστικών πολιτικών στα πλαίσια της πραγματοποιούμενης τεχνολογικής επανάστασης και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, οδήγησαν στο βάθος των κοινωνικών ανισοτήτων, στη μαζική ανεργία και στην εμφάνιση της *δυσδικής κοινωνίας* με αποκρύψιμο την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό μεγάλου τμήματος της κοινωνίας. Οι άνεργοι μεγάλης διάρκειας, οι άστεγοι, οι περιφερόμενοι, οι επάιτες κάνουν μαζικά πια την εμφάνισή τους όχι μόνο στις καθυστερημένες οικονομικά χώρες αλλά και στα ίδια τα καπιταλιστικά κέντρα. Εικόνες από τα λογοτεχνήματα του Ντίκενς, του Στάιμπενκ, του Αμάντο κ.ά. κατακλύζουν πλέον την καθημερινή μας ζωή. Υπολογίζεται ότι οι άστεγοι και οι περιφερόμενοι στη Μεγάλη Βρετανία φθάνουν τα 2 εκατομμύρια, ενώ στη Γαλλία οι εργαζόμενοι προσωρινά ανέρχονται σε 6 εκατομμύρια. Σχετικά βλ. Ignacio Ramonet, "Un crime social" στο *Le temps des exclusions*, Manière de voir της *Monde diplomatique*, Τεύχ. 20 (Νοέμβριος 1993), σσ. 6-7.

20. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι άνεργοι και οι φτωχοί στην Ε.Ε. ανέρχονται σε 20 εκατομμύρια και σε 50 εκατομμύρια αντίστοιχα. Και αυτό τη στιγμή κατά την οποία στη Γαλλία το 10% των κατοίκων της συγκεντρώνει το 55% του συνόλου της περιουσίας, ενώ οι θύλακες φτώχειας, στη βάση της κοινωνίας, διευρύνονται. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, σύμφωνα με στοιχεία του Ο.Η.Ε. και της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι ανισότητες ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς είναι από τις σημαντικότερες στο δυτικό κόσμο. Συγκρίνονται δε με εκείνες της Νιγηρίας και είναι πιο σημαντικές από αυτές που υπάρχουν στην Τζαμάικα, στη Σρι Λάνκα και την Αιθιοπία. Για τα στοιχεία βλ. Ignacio Ramonet, "Chancelante démocratie", *Le Monde diplomatique*, Οκτώβριος 1996, σ. 1. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την ανεργία, σύμφωνα με στοιχεία της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *L'Emploi en Europe* 1993, Βρυξέλλες, 1993, στη Β. Αγγλία το 50% του ενεργού πληθυσμού ήταν άνεργοι, δίχως η ανεργία να φειδεται καμιάς κοινωνικής κατηγορίας και ειδικότητας. Στη δε Γαλλία, 1 στους 5 νέους κάτω των 25 ετών ήταν άνεργος. Σχετικά βλ. Ignacio Ramonet, "Un crime...", ό.π., σ. 6. Πρόσφατα στοιχεία αποδεικνύουν ότι οι νέοι αποτελούν τα κυριότερα θύματα του βαθύματος των ανισοτήτων. Σύμφωνα με στοιχεία της Insee, η οποία αντικατέστησε το διαλυθέν από την κυβέρνηση του Edouard Balladur CERC, καταδεικνύεται ότι τα άτομα που γεννήθηκαν γύρω στο 1970 αρχίζουν τον κύκλο ζωής τους με ένα επίπεδο ζωής ανάλογο με εκείνο που είχαν τα άτομα που γεννήθηκαν γύρω στο 1950. Μεταξύ δε 1989 και 1994 το μέσο επίπεδο ζωής όσων ήσαν κάτω των 25 ετών μειώθηκε κατά 15%. Έτσι ενώ μέχρι τώρα κάθε γενεά θελότινε, σε σχέση με την προηγούμενη, το επίπεδο ζωής της, πρόσφατα στοιχεία αποδεικνύουν ότι αυτό έπαψε να ισχύει. Για τα ενδιαφέροντα αυτά στοιχεία, όπως και άλλα, σχετικά με το *δόγμα των κοινωνικών ανισοτήτων* βλ. L. M., "Les jeunes sont les victimes du creusement des inégalités".

21. Επίσης βλ. Benjamin Coriat, "Les métamorphoses de la division du travail dans la crise contemporaine: l'implication et ses modèles" στο *La crise du travail*, (ό.π., σμ. 7), σσ. 52-53. *εφ. Le Monde*, 26 Σεπτεμβρίου 1996.

κλίμακα, στη βάση της πρόσφατης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας και της αδυναμίας των εργαζόμενων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων να δώσουν τις δικές τους λύσεις στα κρίσιμα για την ίδια την ύπαρξή τους προβλήματα, παρουσιάστηκε, και ενισχύεται διαρκώς, το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας²², και μάλιστα της μακροχρόνιας. Σε σύντομο δε σχετικά διάστημα, με τη διάδοση της πληροφορικής και του αυτοματισμού προκλήθηκαν μεγάλες μεταβολές στην απασχόληση²³ με αποτέλεσμα την οικονομική και κοινωνική απαξίωση μεγάλου τμήματος των εργαζομένων, το οποίο διευρύνεται συνεχώς. Η μαζική ανεργία και εξαθλίωση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, φαινόμενο που χαρακτήριζε παλαιότερα το κεφαλαιοκρατικό σύστημα και είχε περιοριστεί αρκετά κατά την περίοδο 1945-1974, κάνει έτσι την επανεμφάνισή της, δίχως μάλιστα, λόγω της διαφορετικής φύσης των σημερινών επενδύσεων και της υψηλής παραγωγικότητας της εργασίας, να μπορεί να αντιμετωπιστεί στο βαθμό που παραμένουν κυρίαρχες οι παρούσες σχέσεις παραγωγής.

Μπροστά στις εξελίξεις αυτές καταφαίνεται η αδυναμία της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης θεωρίας και πρακτικής, η οποία δεν παύει να θεωρεί ότι η φτώχεια αποτελεί φυσιολογική κατάσταση της οικονομίας της αγοράς και ότι το μόνο που απαιτείται είναι η απρόσκοπτη λειτουργία της. Οι μόνες παρεμβάσεις δε που θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές, είναι αυτές που αποσκοπούν στη λήψη οριακών μέτρων προστασίας κάποιων περιορισμένων τμημάτων του πληθυσμού, τα οποία χρειάζονται άμεση βοήθεια²⁴. Στην προκειμένη περίπτωση είναι χαρακτηριστική η αδυναμία της νεοκλασικής θεωρίας να εξηγήσει, με βάση τα εννοιολογικά της εργαλεία, το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας παρά την περισσότερο ανταγωνιστική λειτουργία της αγοράς μετά το 1980. Η απάντηση που συνήθως επιχειρείται να δοθεί με βάση τις έννοιες της ανεργίας τριθής και της ηθελημένης ανεργίας κάθε άλλο παρά επαρκούν για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Οι πρόσφατες αναζητήσεις των νεοκλασικών σχετικά με την έννοια της ακούσιας ανεργίας και η αδυναμία τους να προσδιορίσουν τις αιτίες που οδήγησαν στο φαινόμενο της μαζικής ανεργίας μετά το 1974 καταδείχνουν τα αδιέξοδά τους. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι η προβληματική τους περιορίζεται συνήθως στα φαινόμενα της ελαστικοποίησης των μισθών και της προσωρινότητας στην απασχόληση²⁵.

Αντίθετα, όμως, απ' ό,τι υποστηρίζουν οι κυρίαρχες προσεγγίσεις, τις αιτίες παραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων, μαζικής ανεργίας, φτώχειας και εξαθλίωσης πρέπει να τις αναζητήσουμε στη λειτουργία και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η έκταση δε και η ένταση των φαινομένων αυτών εξαρτάται από τη φάση που διέρχεται το σύστημα, καθώς και από τις πολιτικές διαχείρισης του συστήματος που ακολουθεί η κυρίαρχη τάξη και οι οποίες διαμορφώνονται κυρίως με βάση τις ανάγκες που δημιουργούνται από τη διαδικασία

22. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Jacques Texier, "Chômage de masse, réduction du temps de travail et augmentation de la demande solvable" στο *La crise du travail*, ό.π., (σημ. 7), σσ. 179-183.

23. Σχετικά βλ. Guy Aznar, *Emploi: la grande mutation*, Εκδόσεις Hachette, Παρίσι, 1996, σσ. 5-39.

24. Βλ. και Pierre Salama και Jacques Valier, *Pauvreté et inégalités dans le tiers monde*, Εκδόσεις La Découverte, Παρίσι, 1994, σσ. 113-114 και 145-173.

25. Βλ. J. Freyssinet, *ό.π.* (σημ. 18), κυρίως σσ. 74-75.

συσσώρευσης του κεφαλαίου και τα περιθώρια που αφήνει στην κυρίαρχη τάξη και τα διευθυντικά στρώματα η διεξαγόμενη ταξική πάλη και οι κοινωνικοί αγώνες των εργαζομένων και των άλλων καταπιεζόμενων στρωμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, το κλειδί για την κατανόηση του τρόπου παραγωγής τόσο των παραδοσιακών όσο και των νέων μορφών κοινωνικής ανισότητας και κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να αναζητηθεί στην προβληματική της παραγωγής απόλυτης και, κυρίως, σχετικής υπεραξίας. Προβληματική, η οποία αποτελεί το βασικότερο εργαλείο ανάλυσης της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς και της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και διανομής του πλούτου. Για το λόγο δε αυτό δεν μπορεί η προβληματική αυτή να διαχωρίζεται από την έννοια του ανταγωνισμού²⁶.

Προσεγγίζοντας από πιο κοντά το ζήτημα του τρόπου παραγωγής μορφών κοινωνικής ανισότητας και κοινωνικού αποκλεισμού²⁷ είναι απαραίτητο να σταθούμε στο θεμελιώδες ερώτημα: Ποιος, πώς και για ποιον εργάζεται στη σημερινή κοινωνικο-οικονομική και θεσμική συγκρότηση. Είναι γνωστό ότι η ουσία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έγκειται στην παραγωγή υπεραξίας. Έτσι, δεν είναι αρκετό στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα κάποιος γενικά να παράγει. Πρέπει, οπωσδήποτε, να παράγει άμεσα ή να συμβάλλει, έστω και έμμεσα, στην παραγωγή υπεραξίας. Στη βάση αυτή: "Παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος, που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου (...). Η έννοια λοιπόν του παραγωγικού εργάτη καθόλου δεν περικλείνει μονάχα μια σχέση ανάμεσα στη δράση και στο ωφέλιμο αποτέλεσμα, ανάμεσα στον εργάτη και στο προϊόν εργασίας, αλλά περικλείει και μια σχέση παραγωγής ειδικά κοινωνική, που έχει γεννηθεί ιστορικά και βάζει στον εργάτη τη σφραγίδα του άμεσου μέσου αξιοποίησης του κεφαλαίου. Έτσι δεν είναι ευτύχημα αλλά ατύχημα να είναι κανείς παραγωγικός εργάτης"²⁸.

Συνεπώς, στη σημερινή, συγκροτημένη σε τάξεις, κοινωνία οι εργαζόμενοι παράγουν ένα υπερπροϊόν ή πλεόνασμα. Το πλεόνασμα αυτό το ιδιοποιούνται η κυρίαρχη τάξη και τα κοινωνικά στρώματα που συνδέονται μαζί της λόγω της ιδιοκτησίας και της πρόσβασης που έχουν στα μέσα παραγωγής, στο χρήμα και στην εξουσία. Δηλαδή, η κυρίαρχη ταξική σχέση στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής υποδηλώνει μία εκμεταλλευτική οικονομικά και κοινωνικά σχέση, που, από τη φύση της, έχει συγκρουσιακό χαρακτήρα επειδή ορισμένοι ζουν και πλουτίζουν σε βάρος των άλλων,

26. Επίσης για το θέμα αυτό βλ. και την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση του Κοσμά Ψυχοπαίδη, "Κρίση θεωρίας στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες" στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, Επιμ. Werner Bonefeld και John Holloway, Μετάφρ. Γιώργου Αντωνίου, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1993, σσ. 262-281 και ειδικότερα σ. 270.

27. Για διαφορετικού τύπου προσεγγίσεις βλ. Philippe Nasse, κ.ά., "L' exclusion, rupture du lien social" περ. *Problèmes économiques*, La documentation Française, Τεύχ. 2.282 (1 Ιουλίου 1992), σσ. 1-2, όπου επιχειρείται (σσ. 2-4), και μία προσέγγιση περισσότερο εμπειρική για τους παράγοντες που ωθούν τμήματα του πληθυσμού στον αποκλεισμό. Ως τέτοιοι παράγοντες δε αναφέρονται η ανεργία, η φτώχεια, η σχολική αποτυχία και οι καταδίκες. Πρόκειται για έκθεση του Groupe technique quantitatif sur la prospective de l' exclusion που δημοσιεύθηκε από το Commissariat général du Plan. Επίσης βλ. Joël Roman, "Exclusion: la question sociale de cette fin de siècle", ό.π., Τεύχ. 2.330 (16 Ιουνίου 1993), σσ. 1-4, όπου η έμφαση δίνεται στην απασχόληση και στην κατοικία και Patrick Valtriani, "La notion de pauvreté: des frontières floues", ό.π., Τεύχ. 2.386 (17 Αυγούστου 1994), σσ. 18-23.

28. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τομ. Ι, ό.π., σσ. 525.

εξαναγκάζοντάς τους να εργάζονται γι' αυτούς. Έτσι, η εκμεταλλεύτρια τάξη έχει ανάγκη της υπερεργασίας της εκμεταλλευόμενης τάξης²⁹ για να μπορεί να αναπαράγεται και να επιζεί ως τέτοια. Στη βάση αυτή η έννοια της εκμετάλλευσης βρίσκεται στο επίκεντρο της σχέσης που συνδέει τους κατόχους του κεφαλαίου και τους κατόχους της εργατικής δύναμης. Πρόκειται για μια σχέση με συγκεκριμένο οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο, η οποία αποκαλύπτει ότι οι δύο αυτές τάξεις δεν είναι μόνο ανταγωνιστικές μεταξύ τους αλλά και συμπληρωματικές. Η ύπαρξη της μιας προϋποθέτει την ύπαρξη της άλλης. Άρα, η έννοια της εκμετάλλευσης, στη βάση της παραγωγής υπεραξίας, αποτελεί την κορυφαία αναλυτική κατηγορία ενός συστήματος που κυριαρχείται από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και διανομής του πλούτου. Για το λόγο, άλλωστε, αυτόν οι συνθήκες ζωής των εργαζομένων εξαρτώνται από τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου και τις στρατηγικές που διαμορφώνουν οι εκπρόσωποί του για να τις εκφράζουν και να τις υπηρετούν καλύτερα. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι ότι "η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση παράγει διαρκώς, και μάλιστα σε σχέση με την ένταση και την έκτασή της, ένα σχετικό, δηλαδή για τις μέσες ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, περίσσιο, επομένως περιττό ή πρόσθετο εργατικό πληθυσμό"³⁰.

Η παραγωγή του σχετικού αυτού εργατικού υπερπληθυσμού εκδηλώνεται με τη μορφή του εφεδρικού στρατού καθώς και του παουπερισμού ή της έσχατης εξαθλίωσης. Με την πρώτη μορφή συνδέεται η έννοια της ανεργίας. Έτσι, οι άνεργοι περιλαμβάνονται στη θεμελιώδη, για τη λειτουργία και εξέλιξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, κατηγορία του εφεδρικού στρατού, στην οποία εντάσσονται όλοι εκείνοι που έχουν χάσει, περισσότερο ή λιγότερο, προσωρινά τον όρο ύπαρξής τους, δηλαδή τη δυνατότητα να πουλάνε την εργατική τους δύναμη ανεξάρτητα εάν επιδοτούνται ή όχι. Με τη μορφή του παουπερισμού ή της έσχατης εξαθλίωσης συνδέονται οι έννοιες της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού. Ο παουπερισμός, γράφει ο Marx, είναι "το κατώτατο κατακάθισμα του σχετικού υπερπληθυσμού" και αποτελεί "το σπίτι αναπήρων του εργατικού στρατού και το νεκρό φορτίο του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού"³¹. Συνεπώς, πρόκειται για έννοιες που συνδέονται οργανικά με την έννοια του εφεδρικού στρατού. Στις οικονομικές και κοινωνικές δε αυτές κατηγορίες ανήκουν όλοι εκείνοι που έχουν χάσει τελείως ή σχεδόν

29. Επίσης βλ. Suzanne de Brunhoff, "Classes sociales: ce que disent les économistes", π. *Problèmes économiques*, La documentation Française, Τεύχ. 2.348 (3 Νοεμβρίου 1993) σ. 28, όπως και Maurice Godelier, "Travail et travailleur: Perspectives anthropologiques et historique, problèmes actuels" στο *Que va devenir le travail?*, Εκδόσεις Entreprise moderne d' édition, Παρίσι, 1975, όπου, (σ. 33), υπογραμμίζει ότι η απόδειξη ότι η σχέση που συνδέει τους άμεσους παραγωγούς και τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και του χρήματος αποτελεί τη θεμελιώδη δομή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας βρίσκεται στο ότι ποτέ η πώληση της εργατικής δύναμης των εργαζομένων, αν και επαναλαμβάνεται σε καθημερινή βάση, δεν επιτρέπει στο σύνολο των εργαζομένων να συσσωρεύσουν το απαραίτητο κεφάλαιο για την αγορά των μέσων παραγωγής.

30. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμ. Ι, ό.π. (σημ. 1), σ. 653. Επίσης, στη σ. 655, γράφει ότι: "Αν όμως ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τη σειρά του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ή κι ακόμα όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής".

31. Βλ. στο ίδιο, Τόμ. Ι, σσ. 666 και 667. 32. Βλ. Jeremy Pitkin, *Το τέλος της εργασίας*, Πρόλ. Νίκος Κοτζιάς, Μετάφρ. Γιούρι Κωβαλένκο, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1996, σ. 354. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

ολοκληρωτικά τον όρο της ύπαρξής τους, τη δυνατότητα, δηλαδή, να πουλάνε την εργατική τους δύναμη.

Σχετικά ο Jeremy Rifkin έγραφε πρόσφατα με χαρακτηριστικό τρόπο: "Οι μειωμένες αποδοχές, ο φρενήρης ρυθμός στο χώρο εργασίας, η ταχύτατη αύξηση του ποσοστού μερικής και έκτακτης απασχόλησης, η αύξηση της μακροχρόνιας τεχνολογικής ανεργίας, το διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στα εισοδήματα των πλουσίων και των φτωχών και η δραματική συρρίκνωση της μεσαίας τάξης προκαλούν ένα πρωτόγνωρο άγχος για το εργατικό δυναμικό της Αμερικής. Το σύνθετο φαινόμενο της αισιοδοξίας, που ωθούσε ολόκληρες γενιές μεταναστών στο να εργάζονται σκληρά, με την πεποίθηση ότι θα μπορούσαν να καλυτερέψουν τη ζωή τους και το μέλλον των παιδιών τους, έχει πάψει να υπάρχει. Τη θέση του έχει πάρει ένας όλο και πιο μεγάλος κυνισμός για τη δύναμη των επιχειρήσεων και η καχυποψία για τους άντρες και τις γυναίκες που κοντεύουν να αποκτήσουν τον πλήρη έλεγχο της παγκόσμιας αγοράς. Οι περισσότεροι Αμερικανοί αισθάνονται παγιδευμένοι ανάμεσα στις νέες μεθόδους της λιτής παραγωγής και τις υπερούχρονες τεχνολογίες αυτοματισμού, καθώς δεν ξέρουν αν ή ποτέ το κύμα του επανασχεδιασμού θα φτάσει και στο δικό τους γραφείο ή εργοστάσιο, παίρνοντας μέσα από τα χέρια τους αυτό που κάποτε θεωρούσαν μια σίγουρη δουλειά και πετώντάς τους στις τάξεις του εφεδρικού στρατού έκτακτων υπαλλήλων ή -ακόμη χειρότερα- στις ουρές των ταμείων ανεργίας"³².

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι στη βάση της διαδικασίας αυτής βρίσκεται η ανατροπή του κοινωνικού τρόπου παραγωγής που στηριζόταν στο φορντιστικό πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής και στην κεινισιανή διαχείριση της οικονομίας. Η κοινωνικο-οικονομική και θεσμική κρίση που ξέσπασε από τις αρχές της δεκαετίας του '70, λόγω των αδιεξόδων που δημιούργησε η εξάντληση των προηγούμενων μορφών παραγωγής σχετικής κυρίως υπεραξίας και διαχείρισής της σε κοινωνικό επίπεδο και η μετάβαση σε μεταφορντικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και σε νεοφιλελεύθερους τρόπους διαχείρισης της οικονομίας, οδήγησε σε αποδιάρθρωση του διαμορφωμένου καταμερισμού της εργασίας και των μορφών απασχόλησης της εργατικής δύναμης με αποτέλεσμα την αύξηση και ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων, της ανεργίας, της φτώχειας και της εξαθλίωσης μεγάλου τμήματος των εργαζομένων και σε πρώτη γραμμή των λιγότερο εξειδικευμένων, των πιο ηλικιωμένων και των νέων.

Συνεπώς, η ταχύτατα εξελισσόμενη σύγχρονη τεχνολογία και η άνευ προηγουμένου στην ιστορία της ανθρωπότητας αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας επιφέρουν βαθύτατες μεταβολές στον κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Η διατήρηση δε του κεφαλαιοκρατικού του χαρακτήρα και η παγκόσμια επέκτασή του οδηγούν στα φαινόμενα της μαζικής ανεργίας, της φτώχειας και της εξαθλίωσης ευρύτατων τμημάτων της κοινωνίας σε διεθνή πλέον κλίμακα.

Πιο συγκεκριμένα, η εφαρμογή της πληροφορικής και του αυτοματισμού στην παραγωγή και τις υπηρεσίες, και η συνεχής επέκτασή τους λόγω του υφιστάμενου

32. Βλ. Jeremy Rifkin, *Το τέλος της εργασίας*, Πρόλ. Νίκος Κοτζιάς, Μετάφρ. Γιούρι Κοβαλένκο, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1996, σ. 354. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

ανταγωνισμού³³ ανάμεσα στις επιχειρήσεις, οδηγεί σε γρήγορες και σε μεγάλη κλίμακα αλλαγές στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σε βάρος του μεταβλητού του τμήματος, ενώ η σημειούμενη διεύρυνση της παραγωγής και των υπηρεσιών δεν αντισταθμίζει τις σοβαρές επιπτώσεις που έχει στην απασχόληση η εφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας³⁴ και η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Οι σύγχρονοι τρόποι παραγωγής σχετικής υπεραξίας, εντατικοποιώντας το προτσές συσσώρευσης του κεφαλαίου, οδηγούν σε επιτάχυνση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου με αποτέλεσμα να οξύνεται ο ανταγωνισμός, γεγονός που ωθεί σε αλληπάλληλες εξαγορές και συγχωνεύσεις επιχειρήσεων συντελώντας δραστικά, με την πραγματοποιούμενη συγκέντρωση του κεφαλαίου, στον περιορισμό της απασχόλησης και σε μεγάλη διεύρυνση της ανεργίας λόγω των μαζικών απολύσεων που συνεπάγονται αυτές.

Οι μεγάλες τεχνολογικές μεταβολές της εποχής μας, με επίκεντρο την επανάσταση της πληροφορικής, επιφέροντας σοβαρές αλλαγές στις μορφές παραγωγής και οργάνωσης της εργασίας, καταδειχνουν, με τη μαζική ανεργία και την κοινωνική περιθωριοποίηση που σημειώνονται, αφ' ενός την ανεπάρκεια της κυρίαρχης αντίληψης ότι για την αντιμετώπιση των κρίσιμων αυτών προβλημάτων αρκεί η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς, και ενδεχομένως η λήψη κάποιων μέτρων προστασίας υπέρ των κοινωνικών στρωμάτων που πλήττονται από την αναδιάρθρωση σε παγκόσμια κλίμακα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και, αφ' ετέρου, τις τεράστιες οικονομικές δυνατότητες που διαθέτει σήμερα η ανθρωπότητα για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα αυτά, με την προϋπόθεση, όμως, να προχωρήσει σε μεγάλης κλίμακας κοινωνικοοικονομικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς χειραφετητικού τύπου.

33. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ό.π. (σημ. 1), σ. 147, όπου επισημαίνει ότι "η σημερινή κοινωνία είναι θεμελιωμένη πάνω στο συναγωνισμό" και ότι "ο συναγωνισμός είναι μια κοινωνική σχέση που μέσα σ' αυτήν αναπτύσσουμε σήμερα τις παραγωγικές μας δυνάμεις". Επίσης ο ίδιος, (*Το Κεφάλαιο*, Τόμ. Ι, σ. 331), τονίζει ότι: "Οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (...) επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού και (...) γι' αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης. Ωστόσο (...) η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού είναι δυνατή μόνο όταν έχει κατανοηθεί η εσωτερική φύση του κεφαλαίου".

34. Αξίζει σχετικά να επισημανθεί ότι στην Ε.Ε., όπου το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στις Η.Π.Α. (βλ. παραπομπή 18), η οικονομική προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης αναδιάρθρωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής επικεντρώνεται κυρίως σε πολιτικές αυξήσεις της ανταγωνιστικότητας, οι οποίες εδράζονται σε λογικές που ευνοούν σχετικά περισσότερο την παραγωγικότητα σε σχέση με την απασχόληση. Αυτό επιτυγχάνεται με την επενδυτική πολιτική που ακολουθείται. Έτσι, το βάρος δίνεται σε επενδύσεις, των οποίων η σύνθεση ευνοεί τη σύγχρονη τεχνολογία και απαιτεί υψηλού επιπέδου εξειδικευμένη εργατική δύναμη. Η επίλογη αυτή συνδυαζόμενη με αυστηρές πολιτικές διαχείρισης της εργατικής δύναμης (κατάργηση θέσεων, απόλυση άπονη της παραγωγικότητας, κυρίως στη διομηχανία, αλλά είχε και έχει σοβαρές επιπτώσεις στον τομέα της απασχόλησης. Έχοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά, καθώς και τις παραδόσεις, τις κατακτήσεις, τις νοοτροπίες και τις αναπτυσσόμενες αγωνιστικές κινητοποιήσεις των Ευρωπαίων εργαζομένων θεωρούμε ότι, σχετικά σύντομα, η ευρωπαϊκή εργοδοσία θα αποχρεωθεί σε σημαντική μείωση του ωραρίου εργασίας. Αντίθετα, η Ιαπωνία, η οποία διακρίνεται για τις υψηλές επιδόσεις της στον τομέα της παραγωγής και της παραγωγικότητας, είχε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, κυρίως χάρη στην προώθηση των θεσμών της στην παγκόσμια αγορά. Η αύξηση της παραγωγής, όντας γρηγορότερη από εκείνη της παραγωγικότητας, εξασφάλισε επηρώς αύξηση της απασχόλησης κατά 1%. Η λύση, όμως, αυτή σε ό,τι αφορά την απασχόληση, από τη φύση της δεν είναι γενικεύσιμη γιατί γίνεται σε βάρος των άλλων οικονομικών. Τα προβλήματα δε που αντιμετωπίζει η ιαπωνική οικονομία τα τελευταία χρόνια και οι επιπτώσεις τους στην απασχόληση καταδειχνουν και τα όρια της λύσης αυτής. Χρήσιμα στοιχεία για τα ζητήματα της παραγωγής, της παραγωγικότητας και της απασχόλησης στις ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικά χώρες βλ. J. Freyssinet, ό.π. (σημ. 18), σσ. 87-88.

Ειδικότερα η άνευ προηγουμένου αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, επιτρέποντας τη δραστική μείωση του απαιτούμενου, για την παραγωγή του κοινωνικού πλούτου, κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας δίνει τη δυνατότητα μεγάλης διεύρυνσης του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων³⁵. Η διατήρηση και η αναδιοργάνωση, όμως, των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής σχετικής υπεραξίας και την εντατικοποίηση του προτσές συσσώρευσης του κεφαλαίου, οδηγώντας, με τις μεγάλες αλλαγές που σημειώνονται στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και τις επιπτώσεις τους στην απασχόληση, στη δημιουργία τεράστιων κοινωνικών ανισοτήτων, στη μαζική ανεργία, στη φτώχεια και την εξαθλίωση³⁶. Έτσι, η κεφαλαιοκρατική χρήση των κατακτήσεων και δυνατοτήτων της σύγχρονης τεχνολογίας και των μεγάλων επιδεξιοτήτων της σύγχρονης εργατικής δύναμης τις μετατρέπει σε αιτίες κοινωνικών κακών και αδιεξόδων με πρώτα θύματα τους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς του κοινωνικού πλούτου, οι οποίοι υφίστανται τις συνέπειές του διπλού φαινομένου της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού που προκαλεί η αναδιάρθρωση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα.

Κλείνοντας θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι ο εντεινόμενος ανταγωνισμός και οι πραγματοποιούμενες αλλαγές στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, ωθώντας στη διαμόρφωση ενός παγκόσμιου παραγωγικού συστήματος με την ενίσχυση στη φάση αυτή των τάσεων υπέρβασης των εθνικών παραγωγικών

35. Για το ιστορικό της μείωσης του χρόνου εργασίας καθώς και στοιχεία και απόψεις για τα σημερινά προβλήματα βλ. Gilbert Certe και Dominique Taddei, *Temps de travail, modes d'emploi. Vers la semaine de quatre jours?*, Εκδόσεις La Découverte, Παρίσι, 1994, όπου, (σ. 8), υποστηρίζουν ότι η μείωση του χρόνου εργασίας, δίχως να είναι πανάκεια στον αγώνα κατά της ανεργίας, εντούτοις αποτελεί ένα από τα πιο αποτελεσματικά μέτρα αντιμετώπισης της. Επίσης βλ. και το άρθρο του Γιώργου Κουμάντου, 'Οι αυταπάτες περί ανεργίας', εφ. *Η Καθημερινή*, 6 Οκτωβρίου 1996, όπου αναφέρει ότι 'οι θέσεις εργασίας, μειώνονται σταθερά και μόνο περιστασιακά παρατηρείται κάποια αύξησή τους. Ξεκινώντας από αυτή τη διαπίστωση φαίνεται ότι η λύση δεν μπορεί να αναζητηθεί παρά (...) στη μείωση του χρόνου εργασίας' και ότι η 'Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να παίξει μεγάλο ρόλο' στην προώθησή της.

36. Πρέπει να επισημανθεί ότι στο μέτρο που αναπτύσσεται η διεθνοποίηση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '60, που αναπτύσσεται η παγκοσμιοποίησή της, είχαμε όξυνση και εμβάθυνση των φαινομένων αυτών. Έτσι η εξέλιξη αυτή χαρακτηρίζεται από ραγδαία αύξηση των ανισοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, το 1870 το μέσο κατά κεφαλήν παγκόσμιο εισόδημα ήταν 11 φορές μεγαλύτερο απ' ό,τι το αντίστοιχο εισόδημα των πιο φτωχών. Η διαφορά αυτή το 1960 ανήλθε σε 38 και το 1994 ήταν 58 φορές μεγαλύτερη. Με βάση πρόσφατα στοιχεία του Ο.Η.Ε., το 1994, στη Γη υπήρχαν 1,1 δισεκατομμύριο απόλυτα φτωχοί και 850 εκατομμύρια δίχως απασχόληση. Το γκουλάγκ αυτό, σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση του Frédéric F. Clairmont, καταδειχνει τα αδιέξοδα της υποτιθέμενης αποτελεσματικής διαχείρισης της οικονομίας που εξασφαλίζει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, όταν το σύστημα αυτό συγκεντρώνει συνεχώς τον πλούτο σε όλο και λιγότερους οδηγώντας ταυτόχρονα όλο και περισσότερους στη φτώχεια και την εξαθλίωση. Σχετικά βλ. Gérard de Bernis, 'Montée et déclin du libéralisme', *Le Monde diplomatique*, Απρίλιος 1996, σ. 18. Επίσης, όπως προκύπτει από την *Παγκόσμια Έκθεση για την ανθρώπινη ανάπτυξη*, που δημοσιεύθηκε το 1996, από το ΠΝΥΔ (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη), το μεγαλύτερο τμήμα της παγκόσμιας παραγωγής εξασφαλίζεται από τις βιομηχανικές χώρες. Έτσι, στη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών, το παγκόσμιο εισόδημα διανεμήθηκε με τρόπο ιδιαίτερα άνιστο με αποτέλεσμα οι υφιστάμενες διαφορές να αυξηθούν ακόμη περισσότερο. Συγκεκριμένα, μεταξύ 1960 και 1991, το εισόδημα του 20% των περισσότερο πλούσιων στον κόσμο ανήλθε από 70% σε 85% του παγκόσμιου εισοδήματος, ενώ το εισόδημα του 20% των περισσότερο φτωχών υποχώρησε από 2,3% σε 1,4%. Η σχέση ανάμεσα στο 20% των πιο πλούσιων ως προς το 20% των πιο φτωχών, ενώ ανερχόταν αρχικά σε 30 προς 1, έγινε 61 προς 1... Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν, το 1991, άνω του 85% του παγκόσμιου πληθυσμού να μη διαθέτει παρά μόνο το 15% του συνολικού εισοδήματος. Επίσης η περιουσία των 358 πλουσιότερων ατόμων του κόσμου ήταν ισοδύναμη με το συσσωρευμένο εισόδημα του 45% των φτωχότερων κατοίκων του πλανήτη μας, δηλαδή με το εισόδημα 2,3 δισεκατομμυρίων ατόμων... Για τα στοιχεία αυτά βλ. 'La répartition de revenus dans le monde', π. *Problèmes économiques*, La documentation Française, Τεύχ. 2.486 (18 Σεπτεμβρίου 1996), σσ. 29-30.

συστημάτων και τη σύσταση ευρύτερων οικονομικών και θεσμικών ολότητων, έχουν άμεσες και σοβαρές επιπτώσεις στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας και, συνεπώς, στην απασχόληση. Καταλυτική επίδραση στη διαδικασία αυτή ασκούν οι πολυεθνικές και υπερεθνικές επιχειρήσεις διά μέσου, κυρίως, των άμεσων διεθνών επενδύσεων, που πραγματοποιούν στα πλαίσια της στρατηγικής τους και του υφιστάμενου μεταξύ τους ανταγωνισμού.

Η αναδιάρθρωση αυτή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα και η σημερινή αδυναμία των εργαζομένων και των άλλων κοινωνικών στρωμάτων, που υφίστανται τις συνέπειες της κρίσης του κυρίαρχου συστήματος, να αναλάβουν, με όρους κινήματος, την πρωτοβουλία προώθησης νέων σχέσεων παραγωγής και θεσμών, δεν έχουν ως αποτέλεσμα μόνον την αναπροσαρμογή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και διανομής του πλούτου αλλά και την ενίσχυση του ανταγωνιστικού και εκμεταλλευτικού τους χαρακτήρα.

Οι εξελίξεις αυτές, αποδιαιρρώνοντας το φορντιστικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής και λειτουργίας των επιχειρήσεων και την κείνσιανού τύπου διαχείριση της οικονομίας, με την επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών και πρακτικών, οδηγούν σε υπονόμευση του κράτους πρόνοιας, των καθιερωμένων εθνικών σχέσεων εργασίας και της δομημένης αγοράς εργασίας, των ανεπτυγμένων δημόσιων υπηρεσιών και του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης καθώς και των συναινετικών διαδικασιών και διαπραγματεύσεων.

Οι αλλαγές αυτές έχουν άμεσες και αρνητικές επιπτώσεις στην κατάσταση των εργαζομένων, η οποία επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο από την ανεμπόδιστη κινητικότητα του κεφαλαίου (μεταφορά παραγωγικών εγκαταστάσεων, ανεξέλεγκτες μετακινήσεις χρηματιστικού κεφαλαίου κ.λπ.) και την παρεμπόδιση της κινητικότητας των εργαζομένων.

Η ζοφερή κατάσταση του κόσμου των εργαζομένων δε χειροτερεύει μόνο από την αποδυνάμωση του οικονομικού ρόλου του κράτους (ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ.) αλλά και από την ενδυνάμωση του κατασταλτικού του ρόλου και τη δίχως προηγούμενο ενίσχυση της εξουσίας εξωθεσμικών κέντρων δύναμης και την ταυτόχρονη εξασθένηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών.

Με βάση τα δεδομένα αυτά δεν είναι καθόλου τυχαίος ο περιορισμός της δυνατότητας έκφρασης των εργαζομένων³⁷, όπως και ο αποκλεισμός από τα μαζικά μέσα επικοινωνίας και τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς κάθε εναλλακτικής και ανταγωνιστικής, ως προς το κυρίαρχο σύστημα, άποψης και πρότασης σε μια εποχή εμβάθυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και μεγέθυνσης του κόσμου των ανέργων, των φτωχών και των απόκληρων. Η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στον πλούτο και τη φτώχεια και οι οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και χωρικές περιχαράκώσεις που αυτή συνεπάγεται, συμβαδίζει με τη δημιουργία απρόσωπων και ανεξέλεγκτων μηχανισμών πολιτικής και ιδεολογικής χειραγώγησης και εξουσίωσης των μαζών.

37. Χαρακτηριστικά βλ. Gilles Balbastre και Joëlle Stechel, "Le monde du travail, interdit de télévision", *Le Monde diplomatique*, Ιούνιος 1996, σ. 6, όπου παρατίθενται αποκαλυπτικά στοιχεία αναφορικά με το κρίσιμο αυτό ζήτημα

Ιδιαίτερα δε, επιβάλλεται να τονιστεί η διαρκής ενίσχυση εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας και η επιβολή, με την καθοριστική συνδρομή των Μ.Μ.Ε., της πλασματικής πραγματικότητας και της μοναδικής σκέψης ως των κυριότερων μέσων επηρεασμού και ποδηγέτησης των μαζών.

Η παγκοσμιοποίηση, όμως, της οικονομίας, ο υψηλός βαθμός ανάπτυξης της τεχνολογίας και της παραγωγικότητας της εργασίας σε συνδυασμό με την κρίση των δομών, των θεσμών και των αξιών του κυρίαρχου συστήματος και τα δημιουργούμενα κοινωνικά και ατομικά αδιέξοδα από τη λειτουργία του δημιουργούν τις προϋποθέσεις παρέμβασης των εργαζομένων, όπως άλλωστε καταδειχνεται και από τις πρόσφατες κινητοποιήσεις τους σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, και μετάβασης σε νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας.

Στη διαδικασία αυτή, η προώθηση μορφών και τρόπων επανιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος από τους εργαζομένους³⁸ και η διεύρυνση του ελεύθερου χρόνου τους, από κοινού με τη διαμόρφωση θεσμών άμεσης δημοκρατίας, αποκτούν κεντρική σημασία στα πλαίσια της διεξαγόμενης πάλης τους για απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς και τα αδιέξοδα των σημερινών κυρίαρχων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και θεσμών και της αποτροπής της επαπειλούμενης κοινωνικής αποσύνθεσης. Σε εποχή παγκοσμιοποίησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των αντιφάσεων της απαιτείται αντίστοιχα και παγκοσμιοποίηση της πάλης και των στόχων των εργαζομένων καθώς και των κοινωνικών στρωμάτων που συνδέονται μαζί τους.

38. Επίσης βλ. και Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *ό.π.* (σημ. 26), σ. 280 καθώς και Pietro Ingrao, "Précaire recomposition politique en Italie", *Le Monde diplomatique*, Απρίλιος 1996, σ. 13, όπου διατυπώνει, με αφορμή την ιταλική περίπτωση, ενδιαφέρουσες απόψεις για τις κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις και επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, την επιβαρυνόμενη ανάπτυξη και τη διαθρονωτική ανεργία, όπου, σύμφωνα με την έκφραση του Marx, η νεκρή εργασία διώχνει τη ζωντανή.